

Paternalism och prevention

Nina Nikku

Ett etiskt problem inom folkhälsoområdet är konflikten mellan värdet av att främja hälsa och respekten för individens autonomi. När främjandet av hälsa sätts i första hand brukar det benämnas paternalism. Vid paternalistiska handlingar på samhällsnivå tillkommer ett ytterligare dilemma. Alla individer som berörs av handlingen kommer inte att gynnas av den.

En handling behöver inte vara etiskt förkastlig genom att respekten för individen kränks. En etisk analys kan visa på att det goda med handlingen överväger den kränkning av autonomin den medför. Den etiska analysen av paternalistiska handlingar är dock förenad med vissa svårigheter. Här klargörs vad som karaktäriserar de paternalistiska handlingarna samt belyses några av de problem som är förenade med den etiska analysen.

Nina Nikku är verksam vid Tema hälso- och sjukvården i samhället, Universitetet i Linköping, där hon innehar en doktorandtjänst finansierad av Socialvetenskapliga Forskningsrådsnämnden. Hon medarbetar där i ett projekt som studerar den förebyggande vårdens teoretiska grunder och etiska implikationer.

Etiska problem inom medicinen är vid det här laget ofta diskuterade och väl belysta. Vad gäller folkhälsoområdet där en stor del av arbetet är inriktat på hälsofrämjande och prevention är dock inte litteraturen eller den aktiva diskussionen av samma omfattning. Kanske kan det förklaras med att problemen här inte är lika tydliga och påträngande.

De etiska frågeställningarna inom folkhälsoområdet blir delvis av en något annan karaktär än inom den ordinarie medicinen. Detta genom att åtgärderna ofta är riktade mot en hel befolkning eller mot större grupper. Enligt Immanuel Kants kategoriska imperativ som ofta citeras när man diskuterar etik bör varje män-

niska behandlas som ett mål i sig och inte endast som ett medel. Vid utförande av hälsofrämjande och preventiva åtgärder kan det ibland diskuteras om inte individerna blir medel för att uppnå ett mål på befolkningsnivå. I och med den befolkningsinriktning åtgärderna har genomförs många av dem utan det inom den ordinarie medicinen obligatoriska informerade samtycket.

De etiska frågorna inom folkhälsoområdet kan i huvudsak indelas i två huvudgrupper – dels frågor om fördelning och social rättvisa, dels problem som botten i konflikter mellan olika värden. Konflikten mellan främjandet av hälsan och respekten för individens autonomi är här särskilt framträdande. Vid en alltför offensiv satsning på hälsofrämjande riskerar respekten för individen att glömmas bort.

Handlingar som riktar sig mot individen i ett gott syfte kan skilja sig åt angående vem det goda syftet är avsett att gynna. De kan för det första rikta sig mot individen och ha till avsikt att gynna individen själv. Ett tydligt exempel på denna typ av handlingar är fadern som bestämmer över sitt barn. Med sin erfarenhet och större kunskaper ser han sig som bättre skickad att avgöra i barnets ställe. Beslutet sker helt i syfte att det ska vara för barnets bästa.

För det andra kan handlingen riktas mot individen men ha till avsikt att gynna en annan person. Exempelvis när individens beteende riskerar att skada någon annan. Ett ingripande motiveras då med hänvisning till vad som brukar kallas *skadeprincipen*. Denna är en av huvudprinciperna inom etiken och innebär att samhället tillåts införa restriktioner som begränsar individens frihet. Detta i syfte att förhindra skada för andra (4). Många lagar och förordningar i samhället har tillkommit utifrån detta syfte. Texten kan man utifrån smittskyddslagen besluta om tvångsisolering av en person. Inte för dennas bästa utan för att förhindra att andra kommer till skada.

För det tredje kan handlingen riktas mot individen och ha till syfte att både gynna henne själv och andra. Ett exempel på detta inom folkhälsoområdet är införandet av rökförbud på arbetsplatsen. Ibland kan det vara svårt att avgöra till vilken av de ovan nämnda kategorierna en handling ska hänföras. I och med att vi gemensamt ansvarar för sjukvårdskostnaderna i samhället kan man t ex hävda att alla blir lidande för att några genom sin livsstil kommer att behöva stora sjukvårdsinsatser (7). Åtgärderna skulle då rättfärdigas utifrån skadepincipen.

Ekonomiska aspekter är naturligtvis inte oviktiga, men att hävda att hälso- och sjukvårdens motiv för att bedriva hälsofrämjande och prevention endast skulle vara ekonomiska är orättvisande. Dessutom har ekonomer påpekat att prevention inte alltid är samhälls-ekonomiskt lönsam (5).

Begreppet paternalism

Den första typen av handling som riktar sig mot individen i syfte att gynna henne själv, men utan att inhämta hennes informerade samtycke, brukar benämnas *paternalism*. Paternalism är en term som syftar på sedvänjan av paternalt (faderligt) beteende, det handlingssätt som fadern har i en familj där han utan barnets godkännande fattar beslut som gäller barnet. När analogin med fadern används förutsätts två saker. Att fadern är god och välvillig, dvs att han har barnets bästa i åtanke, samt att han med hänsyftning till barnets välfärd fattar beslut i dess ställe (1). Innehållet i begreppet är dock oklart och i dagligt tal har ofta termen paternalism en negativ klang. Den kopplas samman med tvång eller kränkande av moraliska regler (2). Omvänt kan man i definitionen inbegripa enbart handlingar som man anser rättfärdigade. Flera definitioner innehåller värderande ställningstaganden redan i definitionen och blir då svårhanterliga i en etisk analys. Om man redan i definitionen menar att en inblandning i en persons handlingsfrihet rättfärdigas genom att den syftar till personens välfärd, lycka eller intressen har man definierat bort den etiska analysen (2). Paternalistiska handlingar kan då per definition bli försvarbara handlingar.

I och med det oklara i när vi bör acceptera paternalistiska handlingar är det en fördel att först kunna definiera typen av handling. Därefter kan man företa en

analys angående det riktiga eller felaktiga med den. Paternalistiska handlingar innehåller två viktiga komponenter; en handling som utförs med ett gott syfte gentemot en individ samt avsaknaden av individens samtycke till handlingen. Detta kan mer formellt uttryckas;

Paternalistisk handling = (definition) A handlar gentemot B i syfte att gynna B men utan B's informerade samtycke (6).

Låt oss exemplifiera en paternalistisk handling. A försöker förbättra B's hälsa genom att utan att tillfråga B hindra honom från att få tillgång till cigaretter.

Variabeln A, den handlande, kan vara en enskild person men likväl en grupp eller en icke-fysisk person som en myndighet. Även B kan bestå av en enskild individ, ett flertal individer eller t o m hela befolkningen.

De paternalistiska handlingarna som utförs på samhällsnivå, dvs riktas mot hela befolkningen eller delar av den, skiljer sig till viss del från den paternalistiska handlingen på individuell nivå. Ett exempel på en paternalistisk handling på samhällsnivå är när myndigheterna avser att gynna befolkningens tandhälsa genom att utan att tillfråga befolkningen tillsätta fluor i dricksvattnet.

Avsiktskomponenten har stor betydelse i begreppet paternalism. A's handling måste utföras i avsikt att gynna B för att definieras som paternalistisk. Om A utför en handling i en helt annan avsikt och den råkar komma att påverka B positivt är det inte fråga om paternalism. För att handlingen skall vara paternalistisk krävs dock inte att syftet måste uppfyllas. Konsekvensen kan bli en annan än den avsedda. Det är dessutom A's avsikt att gynna som räknas, vilket betyder att B inte behöver uppfatta handlingen som gynnande.

”... i syfte att gynna ...” är en formulering som kräver en kompletterande utredning när det gäller handlingar på samhällsnivå. Syftet med hälsofrämjande och preventiva handlingar är att främja folkhälsan. Vad gäller många av dessa åtgärder som riktas mot en

.....

Paternalistisk handling = A handlar gentemot B i syfte att gynna B men utan B's informerade samtycke

.....

Vad gäller många åtgärder som riktas mot en grupp finns en klar vetskap om att inte varje enskild individ gynnas av handlingen

grupp människor finns dock en klar vetskap om att inte varje enskild individ kommer att gynnas av handlingen. Syftet kan därmed inte vara att främja vare sig varje enskild individ eller någon i förväg identifierad person. Avsikten är istället att uppnå ett aggregerat främjande av hälsan i befolkningen.

Detta beror i många fall på svårigheten att förutsäga vilka som kommer att insjukna, alternativt avlida i förtid, om inte en förebyggande åtgärd tillämpas. De som faktiskt kommer att gynnas kan inte urskiljas från dem som inte kommer att göra det. Ofta kan man inte heller i efterhand avgöra vilka som blev gynnade. Därmed kan man inte heller avgöra vilka som inte gynnades utan endast fick utstå det eventuella obehag som insatsen medförde.

Det finns således en viktig skillnad mellan paternalistiska handlingar på individuell nivå och på samhällsnivå. På den första nivån förväntas den påverkade individen att gynnas av handlingen, åtminstone utifrån A's, den handlandes, avsikt. Vid åtgärder på samhällsnivå förväntas inte alla individer som påverkas av åtgärden att gynnas utan endast några av dem.

Informerat samtycke

Begreppet informerat samtycke är minst lika komplicerat som paternalism och innehåller flera steg att analysera. Med informerat samtycke avses ofta;

1. A har tillfrågat B och B har gett sitt frivilliga samtycke till handlingen.
2. B har fått tillräcklig och adekvat information.
3. Informationen har framställts på sådant sätt att B har kunnat uppfatta den (6).

Ett exempel på informerat samtycke är när läkare informerar en patient om såväl olika tillgängliga behandlingsalternativ som om effekten av dem samt om eventuella biverkningar. Med kännedom om detta får sedan patienten lämna samtycke till behandlingen. Några punkter är av speciellt intresse för vårt syfte att definiera paternalistiska handlingar inom hälsofrämjande och prevention. Först gäller det huruvida B är

tillfrågad överhuvudtaget. Om B är tillfrågad, bör vi beakta i vilken utsträckning han har erhållit information, samt om B har givit ett samtycke, måste vi ta ställning till huruvida det kan räknas som frivilligt avgivet.

Det räcker inte med att individen lämnar ett samtycke till att en handling utförs gentemot honom. Han bör även ha någon form av underlag för att fatta ett *informerat* beslut. Förutom att informationen bör vara tillräcklig och adekvat bör den framställas på ett för B förståeligt sätt, vilket kan innebära att förklara eller undvika fackuttryck. Att förstå innebär även att förstå handlingens natur samt de konsekvenser den kan innebära; både följderna av att utföra handlingen och av att inte utföra den (3).

Med ett *frivilligt* samtycke menas ett samtycke där ingen form av tvång eller kontroll förekommer. Tvång är ett vitt begrepp som kan innefatta flera olika typer av tvingande omständigheter, t ex hot från annan människa, manipulation, inre psykiskt tvång, tvingande lagstiftning eller situationer där inga andra alternativ lämnas tillgängliga. Närhelst någon form av avsiktlig påverkan riktas gentemot personen ifråga som denna inte kan värja sig mot är det inte frågan om ett frivilligt samtycke.

Vid folkhälsoåtgärder på samhällsnivå finns en risk för att man bortser från det informerade samtycket. Det kan bero på att det inte sker något personligt möte mellan hälsofrämjare och de människor som påverkas. Beslut om åtgärder som berör stora grupper tas på hög nivå. Ibland sprids förenklade hälsobudskap där det inte ges tillräckligt med information för att individerna själva ska kunna ta ställning. Därmed inskränks möjligheten till informerat samtycke.

Svårigheter vid en etisk analys

Efter att ha gjort en neutral definition av en paternalistisk handling övergår vi till att diskutera etiska problem i samband med dessa handlingar inom hälsofrämjande och prevention. Etiska dilemman kan uppstå genom att två oförenliga etiska värden står mot var-

Vid folkhälsoåtgärder på samhällsnivå finns en risk att man bortser från det informerade samtycket

En paternalistisk handling kan rättfärdigas genom att det goda till följd av handlingen överväger den kränkning av autonomi den medför

andra. De värden vi här diskuterar är främjande av hälsa och respekterandet av individens autonomi. När främjandet av hälsan sätts före respekten för autonomi har vi ett exempel på paternalism. En paternalistisk handling som den här är definierad kan i en etisk analys rättfärdigas genom att visa att det goda till följd av handlingen överväger den kränkning av autonomi den medför. Överväger däremot kränkningen av autonomi det goda kan handlingen betraktas som etiskt förkastlig.

I en etisk bedömning och som underlag för en vägning bör följande viktiga faktorer uppmärksammas; de förväntade konsekvenserna samt individens autonomi.

Förväntade konsekvenser

En normativ etik som tar hänsyn till en handlings konsekvenser kan förefalla tilltalande. Den är dock förbunden med en del praktiska svårigheter. Det gäller framförallt svårigheter att i förväg fastställa och bedöma en handlings konsekvenser. Oförutsedda händelser kan inträffa som bidrar till att resultatet blir ett annat än det förutsedda. Det är dessutom svårt att avgöra hur långt tidsperspektiv man bör räkna med samt vilka människors konsekvenser som ska medräknas. Låt oss som exempel ta en screening där man försöker spåra en sjukdom eller anlag för den. Detta vet vi skapar oro hos många människor, en oro som kan beröra även anhöriga. Det är då problem med att avgöra vilka konsekvenser som ska medräknas i den etiska analysen. Några vill t o m medräkna konsekvenserna för ofödda barn.

Samma svårigheter vad gäller konsekvenserna ställs vi inför vid en etisk analys av paternalistiska handlingar. A utför en handling i syfte att gynna en viss person B och det är därmed den av A förväntade konsekvensen som står i blickpunkten för analysen. För att handlingen ska vara etiskt försvarbar bör dock syftet vara väl underbyggt. Detta genom att man gör en realistisk bedömning av den förväntade konsekvensen på

grundval av den kunskap man har. En bedömning bör göras av konsekvensen av att utföra handlingen samt av konsekvensen av att avstå ifrån den. Problemen kan här uppstå då även experter kan vara oense om konsekvensen av handlingen. Dessutom kan konsekvensen skattas olika av olika personer beroende på skilda värderingar.

När det gäller paternalistiska handlingar på samhällsnivå bör vid bedömningen av den förväntade konsekvensen även någon form av överslag göras över hur många som förväntas beröras av åtgärden och hur många som förväntas gynnas av den. Det är naturligtvis omöjligt att uppställa någon form av rekommendation av att om X % gynnas är handlingen försvarbar. Det är helt beroende av handlingens karaktär och den förväntade vinsten i varje enskilt fall.

Autonomi

Med autonomi menas här den rättighet individen har att själv fatta de beslut som rör henne själv. Denna rättighet kränks vid handlingar där de beröras informerade samtycke inte inhämtas.

En viktig aspekt i en diskussion om individens autonomi är tidsperspektivet. Vad som på kort sikt kan vara en kränkning av autonomi kan i ett längre perspektiv vara tvärtom, en ökning av autonomi eller ett förhindrande av en större autonomiinskränkning. Exempel kan här hämtas från skolundervisningen. Myndigheterna sätter sig över även föräldrarnas åsikter genom att undervisningen i skolan är obligatorisk. Den tvingande åtgärden från myndigheterna att alla ska gå i skola har till syfte att på längre sikt ge eleverna möjlighet till ett större självbestämmande. Själva okunskapen är i sig ett hinder för att utöva en aktiv autonomi.

Ett av problemen vi ställs inför vad gäller paternalistiska handlingar är om, och i så fall när, vi kan tillåta kränkningar av individens autonomi på kort sikt genom att det rättfärdigas av en autonomiökning på längre sikt. I de fall av paternalistiska handlingar på samhällsnivå där inte alla som berörs av handlingen kommer att gynnas blir det etiska dilemma vad gäller autonomiinskränkningen ytterligare problematiskt.

Det informerade samtycket

Det informerade samtycket utgör ett etiskt problem vad gäller hälsofrämjande och prevention. Vad som

numera inom ordinarie sjukvård vid mötet patient – sjukvårdspersonal ses som obligatoriskt riskerar att bli obefintligt på befolkningsnivå.

Vid den etiska analysen är det viktigt att bedöma huruvida de påverkade personerna har givit sitt informerade samtycke till de handlingar de berörs av. Det kan ibland förhålla sig så att individen i förväg varit mycket negativt inställd till en handling. Efter handlingens utförande kan han dock ändra uppfattning och se den som positiv. Det är ett problem huruvida ett samtycke i efterhand kan ses som rättfärdigande. Ibland är individen från början positiv till åtgärden och misstucker inte till att hon ej blev tillfrågad. Frågan om den enskilda individen uppfattar handlingen som autonomikränkande är naturligtvis beroende av hans eller hennes aktuella preferenser. Dessutom kan de paternalistiska handlingarna vara av olika karaktär. Undanhållande av information är en handling av en annan karaktär än tvång genom våld eller hot och dessa handlingar kan uppfattas av individen som kränkanden av olika grad. Vad som här diskuteras är dock principen av att handla gentemot någon utan dennas samtycke.

Kollektivt samtycke

Det är ett problem hur man ska få individernas informerade samtycke till åtgärder som utförs på samhällsnivå och omfattar hela befolkningen eller stora grupper. Det kan vara svårt att försvara ett kollektivt samtycke till alla hälsofrämjande åtgärder liksom att genom det demokratiska systemet låta de folkvalda representanterna ställföreträdande ge vårt samtycke.

Vissa åtgärder och direktiv som utgått har ifrågasatts även experter har varit av avvikande åsikt. Folkhälsoområdet består av åtgärder inriktade mot riskfaktorer för sjukdom. Vi känner ännu inte till graden av risk, samverkan mellan riskfaktorer eller ens alla riskfaktorerens förekomst. Därigenom finns en osäkerhet i kunskapen och direktiven förändras allteftersom nya fakta tillkommer. Denna osäkerhet medför ibland att individerna kan vara tveksamma till att överlåta beslutsfattandet eller till att samtycka till åtgärder.

Vi kan även tänka oss situationer där värderingen av hälsa kommer i konflikt med andra värderingar. Individerna har olika preferenser och särskilt där hälsorisikerna endast är att betrakta som riskfaktorer kan vi utifrån vår egen situation välja att prioritera på olika vis.

Detta förhållande förstärks av att de preventiva och hälsofrämjande åtgärderna inte kommer att gynna alla som berörs av dem.

Paternalistisk hälsofrämjande och prevention

Inom hälsofrämjande och prevention förekommer många paternalistiska handlingar. Sådana handlingar avser att främja befolkningens hälsa men lämnar lite utrymme för informerat samtycke, vilket innebär en kränkning av individens autonomi. Handlingen behöver dock inte vara etiskt förkastlig för att individens autonomi kränks. Kränkningen kan uppvägas av det goda handlingen förväntas medföra. Preventiva och hälsofrämjande åtgärder utförs ofta på samhällsnivå och riktas mot hela befolkningen eller delar av den. Karaktäristiskt för paternalistiska handlingar på samhällsnivå är att inte varje enskild individ förväntas att gynnas. Istället avses här ett aggregerat gynnande av befolkningen som helhet. Det etiska problemet utökas därmed med det förhållandet att alla individer vilkas autonomi kränks inte kommer att gynnas.

Ur etisk synvinkel är det av vikt att uppmärksamma detta vid analyser av folkhälsoåtgärder. Om inte det goda med den paternalistiska handlingen uppväger denna kränkning riskerar individerna att behandlas som enbart medel för en statistiskt förbättrad folkhälsa.

REFERENSER

1. *Beauchamp T L, Childress J F*: Principles of Biomedical Ethics. Oxford University Press. New York. Oxford. 1983.
2. *Dworkin G*: Paternalism, i *Wasserstrom R A*: Morality and the Law. Wadsworth Publishing Comp. Belmont. 1971.
3. *Faden R R, Beauchamp T L*: A History and Theory of Informed Consent. Oxford University Press. New York, 1986.
4. *Feinberg J*: Social Philosophy. Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs, New Jersey.
5. *Jönsson B*: Prevention sparar inte pengar i sjukvården. Läkartidningen, 83:975–79. 1986.
6. *Nikku N*: Begreppet paternalism inom den samhällsinriktade medicinen. Norsk tidsskrift for arbeidsmedisin, 13:184–7. 1992.
7. *Veatch R M*: Health Promotion: Ethical Considerations, i *Taylor R B* (ed) Health Promotion: Principles and Clinical Applications. Appleton-Century-Crofts. Norwalk. 1982.